

JAKUB ALI FARHAN¹, MARTA JAMIOŁKOWSKA²

Nauczanie prawa w szkołach średnich – analiza *status quo* i ocena rozwiązań systemowych

Złożony do redakcji: 15.02.2020. Akceptacja do druku: 12.03.2020

Streszczenie

Celem badań była weryfikacja rozwiązań systemowych w zakresie nauczania prawa na etapie szkół średnich. Autorzy przeanalizowali główne czynniki mające wpływ na jakość i ilość materii dotyczącej prawa – podstawę programową, zagadnienia występujące na egzaminie maturalnym i inne okoliczności o charakterze lokalnym/związane z określoną placówką. Zdaniem autorów niska świadomość prawna wynika z niedoreprezentowania prawa na etapie szkół średnich. Wskutek przeprowadzonej analizy okazało się, iż problem nie leży w wyłącznie zbyt małej ilości zagadnień prawnych, ale jest skutkiem większej ilości niedoskonałych rozwiązań systemowych. W ostatnim rozdziale autorzy zasugerowali rozwiązania o charakterze optymalizacyjnym.

Słowa kluczowe: szkoły średnie, nauka prawa, świadomość prawna

¹ Jakub Ali Farhan – Wydział Prawa, Uniwersytet w Białymstoku, Polska; e-mail: jakub.farhan@gmail.com; ORCID: 0000-0002-3360-1553. Badania przedstawione w tym artykule nie są finansowane przez żadną instytucję.

² Marta Jamiołkowska – Wydział Prawa, Uniwersytet w Białymstoku, Polska; e-mail: mrt.jamiolkowska@gmail.com; ORCID: 0000-0002-3694-5036. Badania przedstawione w tym artykule nie są finansowane przez żadną instytucję.

JAKUB ALI FARHAN, MARTA JAMIOŁKOWSKA

Teaching Law in Secondary Schools – an Analysis of the Status Quo and an Assessment of the Available Systemic Solutions

Submitted: 15.02.2020. Accepted: 12.03.2020

Abstract

The aim of the research was to verify system solutions in the field of teaching law at the secondary school level. The authors analysed the main factors affecting the quality and quantity of matter related to law – the core curriculum, questions appearing on the secondary school-leaving examination and other local circumstances / related to a particular institution. According to the authors' opinion, low legal awareness results from the underrepresentation of law at the secondary school level. As a result of the analysis, authors came to the conclusion that the problem does not only lie in the underrepresentation of law in the secondary school curriculum, but is also a consequence of several imperfect solutions in the education system. In the last chapter, the authors suggested optimization solutions.

Keywords: secondary schools, teaching law, legal awareness

Wstęp i metodologia

Jedną z podstawowych zasad demokratycznego państwa prawnego jest zasada legalizmu, zgodnie z którą każdy organ państwa, nie wyłączając organów stanowiących prawo, może podejmować działania władcze wyłącznie na podstawie przepisów prawa³. Jednak nie tylko organy władzy są związane prawem. Prawo wpływa bezpośrednio również na prawa i obowiązki jednostek. Regulacje prawne mogą kształtować skutki prawne podejmowanych przez jednostkę czynności w sposób przez nią niezamierzony, niejednokrotnie dla niej negatywny. Stąd niewątpliwa aktualność paremii *ignorantia iuris nocet* – niezajomość prawa szkodzi. Brak świadomości kompetencji określonych organów państwa może narazić jednostkę na naruszenie jej praw przez niekompetentnego urzędnika, a niezajomość podstawowych instytucji prawa prywatnego może, przykładowo, prowadzić do nadużycia w relacji z inną jednostką bądź w relacji konsument–przedsiębiorca, choć sytuacji potencjalnie niebezpiecznych jest o wiele więcej.

Sprawozdanie Państwowej Inspekcji Pracy z 2018 r. wskazuje na nieustającą niezajomość przepisów lub błędną ich interpretację przez przedsiębiorców i pracowników⁴. Odnosi się to nie tylko do przepisów stosunkowo specjalistycznych, takich jak zasady BHP, czy przepisów technicznych dotyczących maszyn, urządzeń i środków ochrony indywidualnej w miejscu pracy, ale również norm dotyczących minimalnej stawki godzinowej dla osób pracujących na podstawie umów cywilnoprawnych i przepisów regulujących zakres czasu pracy, wypłatę wynagrodzenia za pracę i innych świadczeń ze stosunku pracy⁵. Ponadto w 2018 r. stwierdzono 60,8 tys. wykroczeń przeciwko prawom pracownika, podczas gdy w 2017 r. było

³ M. Safjan, L. Bosek (red.), *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86*, Duże Komentarze Becka, Warszawa 2016.

⁴ Sprawozdanie Głównego Inspektora Pracy z działalności Państwowej Inspekcji Pracy – 2018, <https://www.pip.gov.pl/pl/o-urzedzie/sprawozdania-z-dzialalnosci/104556,sprawozdanie-glownego-inspektora-pracy-z-dzialalnosci-panstwowej-inspekcji-pracy-2018.html> (dostęp: 20.01.2020).

⁵ *Ibidem*.

to 62,6 tys. wykroczeń⁶, w 2015 – 86,8 tys.⁷, a w 2012 – 88,6 tys.⁸ naruszeń. Pomimo dostrzegalnej tendencji malejącej wymienione liczby nadal powinny stanowić przedmiot wzmożonej uwagi ustawodawcy, zwłaszcza w kontekście pytania, jak wiele z wykroczeń mogło być popełnionych i tolerowanych ze względu na brak wiedzy pracowników.

Dane te można tu uzupełnić o sondaż przeprowadzony przez Państwową Inspekcję Pracy wśród osób dopiero zatrudnionych lub przygotowujących się do wejścia na rynek pracy (w wieku 16–25 lat), z którego wynika, że ponad jedna trzecia ankietowanych słabo zna prawo pracy, co czwarta osoba potrzebuje wiedzy na temat umów o pracę i cywilnych, a dla 80 proc. głównym źródłem informacji jest Internet⁹.

Należy nadmienić, iż biorąc pod uwagę szersze ujęcie prawa, zgodnie z badaniem *Diagnoza świadomości Polaków* przeprowadzonym w 2016 r. z inicjatywy Stowarzyszenia Sędziów Polskich Iustitia¹⁰, zaledwie 36 proc. badanych zdaje sobie sprawę, że pismo z sądu nadane listem poleconym i nieodebrane w terminie awizowania zostanie uznane za doręczone i będzie miało skutki formalne. Ponad 51 proc. badanych błędnie uważa, że sędziowie w Polsce są członkami partii politycznych, a zaledwie co trzeci zdaje sobie sprawę, że testament można odwołać w dowolnej chwili. Tylko 34 proc. badanych ma świadomość, że apelacji wniesionej po terminie nie będzie można rozpatrzyć.

Zagadnienia świadomości prawnej w Polsce są obiektem badań autorów już od pewnego czasu. W 2019 r. w ramach Koła Naukowego Innowacja działającego przy Wydziale Prawa Uniwersytetu w Białymstoku, przeprowadzili projekt badawczy *Ignorantia iuris nocet? Czy obywatele są „prawnie poczytalni”?*. W ramach projektu wy-

⁶ Sprawozdanie Głównego Inspektora Pracy z działalności Państwowej Inspekcji Pracy – 2017, <https://www.pip.gov.pl/pl/f/v/192642/Sprawozdanie%20z%20dzialalnosci%20PIP%20w%202017.pdf> (dostęp: 21.01.2020).

⁷ Sprawozdanie Głównego Inspektora Pracy z działalności Państwowej Inspekcji Pracy – 2015, <https://www.pip.gov.pl/pl/f/v/156451/Sprawozdanie%202015.pdf> (dostęp: 22.01.2020).

⁸ Sprawozdanie Głównego Inspektora Pracy z działalności Państwowej Inspekcji Pracy – 2012, <https://www.pip.gov.pl/pl/f/v/32538/sprawozdanie%20pip%202012.pdf> (dostęp: 22.01.2020).

⁹ Sondaż przeprowadzono na zlecenie Państwowej Inspekcji Pracy w formie kwestionariusza udostępnionego na jednym z ogólnopolskich portali internetowych. Objęto nim grupę losowo wybranych 400 osób w wieku 16–25 lat, zatrudnionych lub przygotowujących się do wejścia na rynek pracy. M. Rodak, *Jak młodzi oceniają swoją wiedzę o prawie pracy?*, RMF24, https://www.rmf24.pl/raporty/raport-wakacje/fakty/news-jak-mlodzi-oceniaja-swoja-wiedze-o-prawie-pracy,nId,988058#utm_source=paste&utm_medium=paste&utm_campaign=chrome (dostęp: 22.01.2020).

¹⁰ *Diagnoza świadomości prawnej Polaków 2016*, badanie przeprowadzone z inicjatywy Kwartalnika Iustitia przez agencję badawczą Maison&Partners we współpracy z Warsaw Enterprise Institute, <https://wei.org.pl/badanie-wei-6/> (dostęp: 30.01.2020).

konane zostało badanie ankietowe na grupie 523 osób, w tym 58% osób z grupy wiekowej 18–26 lat, które wykazało nie tylko niską świadomość prawną, ale również niską ocenę jakości prawa i brak poczucia obowiązku przestrzegania go¹¹.

Powyższe skłania więc do pogłębionej refleksji nad kondycją świadomości prawnej obywatela. Dla przejrzystości dalszych rozważań autorzy wskazują, iż świadomość prawną rozumieją zgodnie z definicją Z. Ziemińskiego jako aktualny stan wiedzy danej jednostki o normach systemu prawnego, pod którego rządami ta jednostka funkcjonuje, oraz aprobujące czy dezaprobuje jej postawy wobec poszczególnych norm czy całości tego systemu¹².

K. Zeidler jako trzy (z wielu) przyczyn niskiej świadomości prawnej wymienił: wielką liczbę obowiązujących aktów prawnych, nieustanną zmianę prawa i jego wewnętrzną parcelizację. Jednocześnie słusznie zauważył, że „[w]iedza na temat prawa, a co za tym idzie świadomość prawną jego adresatów, jest kształtowana przede wszystkim w drodze doświadczenia”¹³. Wydaje się, iż istotną przyczyną niskiej świadomości prawnej, którą należy dogłębniej rozważyć, jest ww. metoda jej kształtowania. Doświadczenie życiowe jest niewątpliwie wartościowym narzędziem rozwijającym świadomość prawną jednostek, a przez to również ogółu społeczeństwa. W opinii autorów doświadczenie życiowe powinno być jednak źródłem komplementarnym wobec nauki prawa na etapie edukacji w szkołach średnich. To wtedy najintensywniej kształtowane są (powinny być) w młodym człowieku postawy obywatelskie i świadomość społeczna, które mogą mieć pozytywny wpływ na jego świadomość prawną, a bez wątpienia są jego korelatem. Ponadto osoby uczęszczające do szkół średnich (15–20 lat) to osoby, które w trakcie tego okresu edukacji będą stawać się pełnoprawnymi uczestnikami obrotu prawnego, nabywając, co do zasady, pełną zdolność do czynności prawnych¹⁴, wraz z jej wszystkimi skutkami. Ponadto to właśnie w tym wieku młodzi ludzie często podejmują pierwsze zatrudnienie, a także zasadniczo od 17 roku życia ponoszą odpowiedzialność karną¹⁵.

¹¹ Wyniki badania ankietowego dostępne na: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1Gr9Q6aTG uVD0YOerjLzUqPBS4aAgxiwM8aCrLPgouJc/edit?usp=sharing> (dostęp: 30.01.2020).

¹² Z. Ziemiński, *Próba empirycznego badania świadomości prawnej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1963, 25(3), s. 197–221.

¹³ K. Zeidler, *O fikcji powszechnej znajomości prawa i nadziei na społeczną znajomość zasad prawa*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2014, 30, s. 722.

¹⁴ Art. 11 w związku z art. 10 ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (tekst jedn. Dz.U. z 2019 r., poz. 1145, 1495).

¹⁵ Art. 10 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (tekst jedn. Dz.U. z 2019 r., poz. 1950, 2128).

Wskazana grupa jest szczególnie narażona, ponieważ przekraczając granicę pełnoletności, nie dysponuje ani istotnym doświadczeniem życiowym, ani podstawową wiedzą prawną, które mogłyby z jednej strony wyposażyć ją w wiedzę o swoich prawach i obowiązkach w danych stosunkach społecznych, a z drugiej – uchronić od nieuczciwego wykorzystania ich niewiedzy. Doświadczenie życiowe jest naturalnie kształtowane wraz z wiekiem i praktyką, aczkolwiek wiedza prawna może być z powodzeniem nabyta podczas obowiązkowej edukacji.

Autorzy twierdzą, iż prawo jest niedoreprezentowane na etapie nauczania w szkołach średnich, co skutkuje niską świadomością prawną ich absolwentów. W celu zweryfikowania postawionej tezy autorzy wystosowali do Ministerstwa Edukacji Narodowej¹⁶ wnioski o udzielenie informacji publicznej dotyczący nauczania prawa w szkołach średnich¹⁷. Kierując się otrzymaną informacją zwrotną, autorzy w części *Rezultaty* niniejszego artykułu dokonali przeglądu podstaw programowych przedmiotów wskazanych przez Ministerstwo jako przedmiotów obejmujących zagadnienia istotne z zakresu prawa. Następnie przeanalizowane zostały egzaminy maturalne z ww. przedmiotów pod kątem pytań o zagadnienia prawne. Na końcu przedstawione zostały uzupełniające (względem podstawy programowej) działania, mogące wpływać na świadomość prawną uczniów szkół średnich. Kolejna część zawiera wnioski autorów wynikające z przeprowadzonych badań. Należy wskazać, iż stanowiska autorów nie wynikają wyłącznie z dogmatycznej analizy aktów prawnych i informacji zamieszczonych na stronach internetowych badanych instytucji, ale są poniekąd efektem obserwacji uczestniczącej *ex post*, z uwagi na młody wiek autorów i własne, nieodległe doświadczenia ze szkołami średnimi oraz dyskusje z szerokim gronem niedawnych absolwentów. Ostatnia część obejmuje zagadnienia końcowe i refleksje autorów związane z prowadzonymi badaniami, w tym sugestie działań optymalizujących nauczanie prawa w szkołach średnich.

Kończąc niniejsze zagadnienia wstępne, należy zauważyć, iż „szkoły średnie” to grupa niejednorodna, do której należą licea, szkoły zawodowe i szkoły techniczne. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia pozwala jednak na pewne uogólnienie¹⁸. Zgodnie z rozporządzeniem ws. podstawy programowej podstawa programowa dla czteroletniego liceum ogólnokształcącego i pięcioletniego technikum jest tożsama, w związku z czym

¹⁶ Dalej: Ministerstwo.

¹⁷ Meritum otrzymanej wiadomości przedstawiono na początku części *Rezultaty*.

¹⁸ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia z dnia 30 stycznia 2018 r. (Dz.U. z 2018 r., poz. 467). Dalej: rozporządzenie ws. podstawy programowej.

poczynione obserwacje odnosić się będą do obu typów szkół. W kwestii szkół branżowych – z uwagi na fakt, iż szkoły branżowe II stopnia jeszcze nie istnieją (zostaną utworzone 1.09.2020 r.¹⁹), oraz nie stanowią obowiązkowego elementu edukacji (kontynuowanie w nich nauki nie będzie obligatoryjne) – w odrębnym podrozdziale analizie poddano podstawę programową tylko dla szkoły branżowej I stopnia, zawartą w rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z 14 lutego 2017 r.²⁰.

Rezultaty

Analiza podstawy programowej dla liceów ogólnokształcących i techników w zakresie przedmiotów obejmujących zagadnienia prawne

Na pytanie do Ministerstwa dotyczące nauki kwestii prawnych na etapie szkoły średniej, zadane w trybie udzielenia informacji publicznej autorzy otrzymali odpowiedź, zgodnie z którą zdaniem Ministerstwa edukacja prawna w zakresie odpowiadającym wiekowi, możliwościom i potrzebom edukacyjnym uczniów jest stałym i obowiązkowym obszarem kształcenia ogólnego. Ministerstwo poinformowało, że treści nauczania z zakresu edukacji prawnej zawarte są w szczególności w podstawach programowych przedmiotów: wiedza o społeczeństwie, informatyka, historia, plastyka, edukacja dla bezpieczeństwa, geografia, podstawy przedsiębiorczości, wychowanie fizyczne, język obcy nowożytny, wychowanie do życia w rodzinie. Mając na uwadze powyższe, autorzy w pierwszej kolejności odszukali w rozporządzeniu ws. podstawy programowej wskazane powyżej przedmioty, odnaleźli zawarte w nich zagadnienia prawne, przeanalizowali ich zakres, aby móc dokonać oceny założeń podstawy programowej.

Autorzy zwracają uwagę, iż w przypadku przedmiotów prowadzonych na poziomie rozszerzonym materia nauczania obejmuje zakres z poziomu podstawowego i uzupełniona jest o dodatkowe wymagania szczegółowe.

¹⁹ Oficjalna rządowa strona internetowa reformy edukacji, <https://reformaedukacji.men.gov.pl/o-reformie/uczen-i-rodzic/branzowa-szkola-i-i-ii-stopnia.html> (dostęp: 2.02.2020).

²⁰ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej (Dz.U. z 2017 r., poz. 356). Dalej: rozporządzenie ws. szkół branżowych.

Wiedza o społeczeństwie – poziom podstawowy

Wiedza o społeczeństwie (dalej: WOS) jest bez wątpienia głównym przedmiotem szkolnym, w toku którego przekazywane są informacje z zakresu prawa. Jak wskazano w rozporządzeniu ws. podstawy programowej – WOS jest przedmiotem interdyscyplinarnym i korzysta z dorobku nauk społecznych, czyli między innymi – nauk prawnych, nauk o polityce publicznej oraz elementów nauk o administracji. Nie sposób jednak zgodzić się z opinią, jakoby wymagania z WOSu stawiane przed uczniem odpowiadają jego wiekowi, możliwościom i potrzebom edukacyjnym. Nawet pobieżna analiza podstawy programowej z WOSu nie pozostawia wątpliwości co do nieproporcjonalnego obciążenia uczniów nadmiarem materiału. Znajdują się w niej 74 wymagania szczegółowe, określające zakres wiedzy, który powinien posiadać absolwent liceum bądź technikum i są to zagadnienia wysoce złożone, wymagające czasu, aby przekazać je w sposób zrozumiały dla ucznia. Poszczególne punkty z wymagań szczegółowych obejmują materię tak rozbudowaną, a przez to czasochłonną w przekazie, jak:

- uczeń wyjaśnia zasady hierarchiczności, spójności i zupełności w systemie prawnym oraz pojęcie luki prawnej; rozpoznaje rodzaje prawa (międzynarodowe, krajowe, miejscowe; prywatne, publiczne; materialne, formalne; cywilne, karne, administracyjne; pisane, niepisane)²¹;
- uczeń wyjaśnia instytucje prawne prawa rzeczowego w Rzeczypospolitej Polskiej (współwłasność łączna i ułamkowa; ruchomość i nieruchomości; użytkowanie wieczyste, użytkowanie, posiadanie, służebność, zastaw, hipoteka)²²;
- uczeń przedstawia przebieg postępowania karnego w Rzeczypospolitej Polskiej oraz uczestniczące w nim strony; wymienia główne prawa, jakie przysługują ofierze, sprawcy i świadkowi przestępstwa; pisze zawiadomienie o popełnieniu przestępstwa²³.

Zgodnie z rozporządzeniem ws. ramowych planów nauczania dla publicznych szkół²⁴ zajęcia z WOSu w zakresie podstawowym w liceum ogólnokształcącym²⁵ odbywają się raz w tygodniu, przez pierwsze dwa lata nauczania. W roku szkolnym

²¹ Rozporządzenie ws. podstawy programowej, wymagania szczegółowe z WOSu, poziom podstawowy, dział XI, pkt 2).

²² Ibidem, dział XI, pkt 9).

²³ Ibidem, dział V, pkt 11).

²⁴ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej w sprawie ramowych planów nauczania dla szkół publicznych z dnia 3 kwietnia 2019 r. (Dz.U. z 2019 r., poz. 639). Dalej: rozporządzenie ws. planów nauczania.

²⁵ W tym – liceum ogólnokształcącym specjalnym dla uczniów w normie intelektualnej: niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie oraz zagrożonych niedostosowaniem społecznym.

2019/2020 i 2018/2019 liczba tygodni faktycznej nauki (tj. z wyłączeniem dni wolnych) wynosi 37²⁶. Oznacza to, że uczniowie liceum, którzy rozpoczęli swoją naukę w 2018 r. zaplanowane będą mieli 74 godziny lekcyjne.

Ergo na każdą lekcję przypada jeden punkt wymagań szczegółowych. Ponadto, powyższe obliczenia nie uwzględniają konieczności poświęcenia części dostępnych godzin na sprawdziany, kartkówki, powtórzenia przerobionego materiału czy lekcje o charakterze organizacyjnym. W praktyce liczba godzin lekcyjnych, podczas których przerabiana jest materia określona w podstawie programowej znacząco się zawęża. Jednocześnie należy pamiętać, że godzina lekcyjna oznacza 45 minut, z których również część należałoby odjąć na rzecz sprawdzenia obecności i kwestii organizacyjnych.

Wiedza o społeczeństwie – poziom rozszerzony

W przypadku wymagań podstawy programowej poziomu rozszerzonego wyróżnia się 16 działów, z których dwa – „System prawa w RP” oraz „Prawa człowieka i ich ochrona międzynarodowa” dotyczą bezpośrednio problemów prawnych. W pozostałych zaś segmentach często pojawiają się zagadnienia prawno-ustrojowe, które towarzyszą rozważaniom nad np. procedurami wyborczymi, reżimem państwa, kompetencjami najważniejszych organów państwa czy systemem podatkowym.

Problemy prawa prywatnego uwidaczniają się szczególnie w pierwszym z wymienionych wyżej działów, który przekrojowo podejmuje materię poszczególnych gałęzi prawa. Oprócz zagadnień prawno-teoretycznych związanych ze źródłami prawa, ich hierarchicznością czy rodzajami, znajdują się również podstawowe instytucje prawa cywilnego, takie jak problem zdolności prawnej, prawa rzeczowego (m.in. współwłasność łączna i ułamkowa, ruchomość i nieruchomości; użytkowanie wieczyste, służebność, zastaw, hipoteka), spadkowego, czy zobowiązaniowego (wierzytelność, dług; wykonanie zobowiązań i skutki ich niewykonania; odpowiedzialność kontraktowa i deliktowa). Pojawiają się też wymagania dotyczące prawa pracy oraz prawa rodzinnego, a także te, zdawać by się mogło, wyjątkowo zaawansowane, takie jak „pisanie pozwu w sprawie cywilnej” czy „analiza wzorów apelacji”.

Zgodnie z treścią rozporządzenia ws. podstawy programowej powyższe zagadnienia teoretyczne powinny być uzupełniane elementami praktycznymi, takimi jak analiza umowy najmu, umowy zlecenia i o dzieło, rozwiązywanie kazuśów. Wymagania prawne kończą zagadnienia prawa karnego dotyczące kary i środków

²⁶ Należy jednak zauważyć, iż liczba tygodni w roku szkolnym nie jest liczbą stałą i może się wahać w zależności od kalendarza na dany rok.

karnych, zasad odpowiedzialności karnej oraz poszczególnych przestępstw i wykroczeń.

Pomimo na pozór dużej reprezentacji prawa warto nadmienić, że powyższe stanowi zdecydowaną mniejszość spośród 228 zagadnień, jakie podstawa wylicza dla rozszerzonego WOSu. Uzasadnia to specyfika przedmiotu, który interdyscyplinarnie czerpie z dorobku socjologii, politologii, elementów kulturoznawstwa, nauki o mediach czy administracji. Istotną zaletą tych zajęć jest jednak fakt, iż jego nauczanie przewidziano w wymiarze 8 godzin tygodniowo w klasach II–IV²⁷.

Informatyka

W ramach przedmiotu informatyka kwestie prawne znajdujące się w podstawie programowej sprowadzają się do dwóch punktów zawartych w wymaganiach szczegółowych dla uczęszczających na informatykę w zakresie podstawowym:

- uczeń postępuje zgodnie z zasadami netykiety oraz regulacjami prawnymi dotyczącymi: ochrony danych osobowych, ochrony informacji oraz prawa autorskiego i ochrony własności intelektualnej w dostępie do informacji; jest świadomy konsekwencji łamania tych zasad²⁸;
- uczeń respektuje obowiązujące prawo i normy etyczne dotyczące korzystania i rozpowszechniania oprogramowania komputerowego, aplikacji cudzych i własnych oraz dokumentów elektronicznych²⁹.

Historia

Analizując podstawę programową przedmiotu historia nie da się zaprzeczyć, iż występują w niej wątki, które należy określić mianem „prawnych”, lecz nie jest to główny cel edukacji historycznej. Poruszane zagadnienia o charakterze prawnym są (przede wszystkim) komplementarne wobec omawianej tematyki historycznej i występują w zakresie niezbędnym, aby w pełni wyjaśnić kontekst obrazowanych wydarzeń.

Jednocześnie należy zauważyć, że zawarte w podstawie programowej kwestie prawne dotyczą, przede wszystkim, historycznych aspektów prawno-ustrojowych. Nie ujmując ich znaczeniu, znajomość tych zagadnień nie ma znaczącego wpływu

²⁷ Załącznik 4., ust. 2. pkt 1 rozporządzenia ws. planów nauczania.

²⁸ Rozporządzenie ws. podstawy programowej, wymagania szczegółowe z informatyki, poziom podstawowy, dział V., pkt 1).

²⁹ Ibidem, dział V. pkt 2).

na świadomość prawną uczniów, zwłaszcza biorąc pod uwagę zaznaczony w przyjętej jej definicji aspekt współczesności³⁰.

Zaakcentowane w podstawie programowej historii cele wychowawcze mogą jednak mieć pozytywny wpływ na kształtowanie postaw proobywatelskich i społecznych, które (ponownie) mogą mieć przełożenie na poprawę świadomości prawnej obywateli, aczkolwiek, co do zasady, przekazywana wiedza prawna nie ma charakteru praktycznego ani nie znajduje współcześnie zastosowania w życiu codziennym.

Geografia i podstawy przedsiębiorczości

Zgodnie z rozporządzeniem ws. podstawy programowej oba te przedmioty podejmują, w odniesieniu do prawa, głównie kwestie gospodarcze. Ze względu na zbieżność tematyki prawniczej, które są weń poruszane, zostaną przeanalizowane łącznie.

W ramowym planie nauczania lekcje z geografii odbywają się w trakcie 3 z 4 lat edukacji przez 1 godzinę tygodniowo w pierwszej i trzeciej klasie oraz 2 godziny w klasie drugiej. Obecność zagadnień prawnych ma tu jednak epizodyczny charakter, jako uzupełnienie wybranych zagadnień. Na poziomie podstawowym brak jest odniesień do kwestii prawnych, natomiast w wersji rozszerzonej pojawiają się one w zakresie określania struktury gospodarki, poprzez wymóg stosowania przez ucznia w analizach gospodarczych Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD) oraz w rozdziale poświęconym „wybranim problemom społecznym współczesnego świata”. Tam podejmowany jest problem handlu ludźmi, niewolnictwa i wykorzystywania pracy dzieci na świecie jako przestępczego problemu globalnego.

Podstawy przedsiębiorczości z kolei to przedmiot, który wykładany jest jedynie na poziomie podstawowym. W czteroletnim okresie nauczany jest w drugiej oraz trzeciej klasie, w wymiarze 1 godziny lekcyjnej tygodniowo, dając łącznie 64 jednostek lekcyjnych. Zakres wymagań, jakie podstawa programowa stawia w tym kontekście przed uczniem, składa się z 4 działów, w skład których wchodzi 64 zagadnienia szczegółowe.

Poruszane tu problemy prawne są bardzo zróżnicowane zarówno tematycznie, jak i pod względem potencjału ich bezpośredniej zastosowalności przez ucznia, tworząc rozbudowany zbiór problemów, w którym na omówienie każdego staty-

³⁰ Przykładowe zagadnienia to: ocena roli wybitnych postaci w odbudowie II RP i kształtowaniu jej ustroju; prawne podstawy tolerancji religijnej na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI w.; prawno-ustrojowe regulacje okupacyjnych władz niemieckich i sowieckich, dotyczące terytorium państwa polskiego i zamieszkującej tam ludności (rozporządzenie ws. podstawy programowej, wymagania szczegółowe z historii, poziom podstawowy, dział XLII. pkt 6), dział XIX., pkt 4) i dział XLVIII. pkt 1).

stycznie przypada 37 minut³¹. Z jednej strony zagadnienia dotyczą mechanizmu inwestowania na giełdzie³², rodzajów papierów wartościowych³³, charakterystyki licznych państwowych instytucji finansowych (np. Rady Polityki Pieniężnej czy Ubezpieczeniowego Funduszu Gwarancyjnego)³⁴, identyfikacji rodzajów podatków³⁵, jak też „reklamacji do instytucji rynku finansowego”³⁶ czy dowodów księgowych³⁷. Z drugiej zaś podejmują problemy, takie jak reklamacja w sporach konsumenc- kich³⁸, formy zatrudnienia i rodzaje umów o pracę wraz z analizą korzyści z wy- boru konkretnego stosunku³⁹ czy charakterystyka podstawowych form organi- zacyjno-prawnych przedsiębiorstw, uwzględniając odpowiedzialność prawną i majątkową właścicieli, oraz odpowiedni dobór ich formy do wybranego przed- sięwzięcia⁴⁰. Omawiane są także procedury związane z rejestracją indywidualnej działalności gospodarczej i jej likwidacją⁴¹, zasady obliczania podatku dochodowego od osób fizycznych⁴² oraz krytyczna analiza przykładowej umowy kredytu⁴³.

Zgodnie z rozporządzeniem ws. podstawy programowej przedmiot podstawy przedsiębiorczości stanowi „syntezę wybranych celowo elementów wiedzy z zakresu ekonomii, zarządzania i finansów, wzbogaconej elementami geografii społeczno- -ekonomicznej, politologii, socjologii, psychologii oraz prawa”⁴⁴. Ograniczenie tematów *stricte* prawnych jest uzasadnione zrozumiałym celem przedmiotu, który ukierunkowany jest głównie na podnoszenie świadomości ekonomicznej społeczeń- stwa. Ich powaga, istotne znaczenie oraz realne konsekwencje niewiedzy wyma- gają jednak starannego omówienia i zaangażowania szczególnej uwagi uczniów.

³¹ W rozporządzeniu ws. podstawy programowej, wymagania szczegółowe z podstaw przedsiębior- czości, warunki i sposób realizacji, przyjęto, iż na omówienie 4 działów należy przeznaczyć mi- nimum 52 godz., „co stanowi ok. 80% godz., które ma do dyspozycji nauczyciel. Pozostałe godziny nauczyciel może przeznaczyć na rozszerzenie określonych treści według własnego uznania”.

³² Rozporządzenie ws. podstawy programowej, wymagania szczegółowe z podstaw przedsiębior- czości, dział II. pkt 3).

³³ Ibidem, dział II. pkt 4).

³⁴ Ibidem, dział II. pkt 2).

³⁵ Ibidem, dział II. pkt 9).

³⁶ Ibidem, dział II. pkt 15).

³⁷ Ibidem, dział IV. pkt 16).

³⁸ Ibidem, dział I. pkt 11).

³⁹ Ibidem, dział III. pkt 8).

⁴⁰ Ibidem, dział IV. pkt 6).

⁴¹ Ibidem, dział IV. pkt 7).

⁴² Ibidem, dział II. pkt 10).

⁴³ Ibidem, dział II. pkt 13).

⁴⁴ Rozporządzenie ws. podstawy programowej, opis przedmiotu WOS.

Wychowanie fizyczne, język obcy nowożytny, wychowanie do życia w rodzinie

Zgodnie z informacją publiczną otrzymaną z Ministerstwa kwestie prawne nauczane są również w ramach trzech tytułowych przedmiotów, jednak w praktyce ich znaczenie jest marginalne. Autorzy nie dopatryli się żadnego prawnego wymagania szczegółowego z języka obcego nowożytnego, natomiast wychowanie fizyczne i wychowanie do życia w rodzinie przewidują kilka, wysoce niesprecyzowanych lub mało znaczących w perspektywie prawa zagadnień. W ramach podstawy programowej z wychowania fizycznego uczeń opracowuje regulamin uczestnictwa w zawodach sportowych lub korzystania z wybranego obiektu sportowego. Po zajęciach z wychowania do życia w rodzinie uczeń powinien, teoretycznie, „zna[ć] prawodawstwo dotyczące rodzin”⁴⁵.

Szkoły branżowe I stopnia

Od 1 września 2017 r. dotychczasowa trzyletnia zasadnicza szkoła zawodowa przekształciła się w szkołę branżową I stopnia. Zgodnie z rozporządzeniem ws. szkół branżowych jej celem, poza kształceniem zawodowym, jest wyposażenie uczniów w odpowiedni zasób wiedzy ogólnej, umożliwiający kontynuację kształcenia w branżowej szkole II stopnia, a następnie jej późniejsze doskonalenie lub modyfikowanie. W przypadku tego typu placówek także nauczane są wyżej przeanalizowane przedmioty, jednakże ich poziom nie jest podzielony na część podstawową i rozszerzoną.

W szkołach branżowych I stopnia, do których zgodnie z danymi Ministerstwa, uczęszcza ok. 15% absolwentów szkół podstawowych⁴⁶ WOS realizowany jest jedynie z zakresie podstawowym, w III klasie przez 1 godzinę w tygodniu. Zgodnie z odpowiednim rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej⁴⁷ podstawa programowa zawiera 12 działów, w których mieści się 110 zagadnień szczegółowych,

⁴⁵ Rozporządzenie ws. podstawy programowej, wymagania szczegółowe z wiedzy o społeczeństwie, dział I. pkt 14).

⁴⁶ Ze względu na brak najnowszych danych liczbę ustalono w oparciu o dane z 2017 r. oraz dane MEN, zgodnie z którymi w 2018 r. w technikum i branżowej szkole I stopnia uczyło się łącznie 55% uczniów, <https://serwisy.gazetaprawna.pl/edukacja/artykuly/1087987,jakie-szkoly-ponadgimnazjalne-wyberaja-uczniowie.html> (dostęp: 2.02.2020), <https://www.gov.pl/web/edukacja/ilu-uczniow-wybera-obecnie-nauke-w-liceum-technikum-lub-branzowej-szkole> (dostęp: 2.02.2020).

⁴⁷ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej (Dz.U. z 2017 r., poz. 356).

co daje statystycznie około 20 minut na omówienie każdego z punktów (bez uwzględnienia części organizacyjnej zajęć czy przewidzianych sprawdzianów).

Treść wymagań w dominującym stopniu obejmuje zagadnienia prawne związane zasadniczo z jego praktycznymi aspektami, takimi jak podstawowe prawa przysługujące ofierze i sprawcy, uprawnienia policji, znajomość przestępstw, których ofiarą najczęściej padają młodzi ludzie, jak również nielicznymi teoretycznymi – właściwościami urzędów, źródłami i zasadami prawa. Poruszane są również problemy prawa do prywatności oraz główne środki ochrony praw i wolności w Polsce.

W przypadku historii podstawa programowa przewiduje 12 działów, które zawierają 62 zagadnienia szczegółowe. Wśród nich wątki prawne związane są wyłącznie z sytuacją polityczno-prawną XX w. (ustrój polityczny II RP, reforma Władysława Grabskiego czy rola „Solidarności” w przemianach ustrojowych).

Przedmiot „Podstawy przedsiębiorczości” nauczany jest w wymiarze 2 godzin w tygodniu, wyłącznie w II klasie. Pojawiające się zagadnienia prawne są stosunkowo nieliczne spośród 59 punktów szczegółowych, jednak z pewnością docenić należy ich przeważająco praktyczny charakter. Zgodnie z nimi uczeń powinien znać prawa konsumenta oraz tryb składania reklamacji, podstawowe formy prawno-organizacyjne przedsiębiorstwa oraz tryb ich zakładania, a także rozróżnić sposoby zatrudnienia pracownika, w tym obowiązki pracownika i pracodawcy, i potrafić wypełnić deklarację podatkową PIT. Przy braku wymagań dotyczących choćby charakteru umowy najmu czy podstawowych zagadnień związanych z umowami ubezpieczenia dziwić może jednak obecność tak zaawansowanych wymagań, jak znajomość mechanizmu funkcjonowania giełdy papierów wartościowych czy różnic między poszczególnymi rodzajami papierów wartościowych.

W odniesieniu do informatyki wśród 26 zagadnień szczegółowych odnajdujemy jeden związany z prawem. Dotyczy on znajomości norm prawnych odnoszących się do m.in. rozpowszechniania programów komputerowych, przestępczości komputerowej, poufności, bezpieczeństwa i ochrony danych.

W przypadku geografii brak jest zagadnień w jakikolwiek sposób związanych z prawem, natomiast w przypadku wychowania fizycznego, w dziale „Edukacja zdrowotna” pojawia się wymaganie dotyczące znajomości podstawowych praw pacjenta.

W ramach przedmiotu „Wychowanie do życia w rodzinie” w ostatnim, piątym dziale pod tytułem „Prawodawstwo dotyczące rodziny”, znajdujemy wymagania dotyczące prawnych aspektów zawarcia małżeństwa, separacji, rozwodu, praw i obowiązków małżonków i rodziców, prawa dziecka oraz obowiązków państwa wobec rodziny, a także aborcji. Uczeń dowiaduje się również o przestępstwach seksualnych wraz z informacją o ośrodkach pomocy prawnej.

Analiza egzaminów maturalnych z przedmiotów obejmujących zagadnienia prawne

Jednym z głównych czynników motywujących uczniów szkół średnich do nauki jest chęć uzyskania jak najlepszego wyniku na egzaminie maturalnym. Jedną z metod wykorzystywanych przez uczniów w celu jak najskuteczniejszego nauczania się do egzaminu, jest priorytetyzowanie materiału z danego przedmiotu w oparciu o częstotliwość jego pojawiania się w zadaniach z lat poprzednich. Oznacza to, że im częściej występuje określone zagadnienie na egzaminie, tym większe prawdopodobieństwo, że uczniowie przyłożą do niego wagę i należą się go nauczyć, ponieważ spodziewają się go w swoich pytaniach maturalnych⁴⁸.

Obecnie, w świetle art. 44zzd ustawy o systemie oświaty, jedynym z wcześniej omówionych przedmiotów zakończonych obowiązkowym egzaminem maturalnym jest język obcy nowożytny, niemający zdaniem autorów żadnego przełożenia na świadomość prawną absolwenta, w związku z czym nie poddano analizie pod kątem aspektów prawnych egzaminów maturalnych z tego przedmiotu⁴⁹.

Od 2015 r., po nowelizacji ustawy o systemie oświaty⁵⁰, zgodnie z art. 44zze egzamin maturalny w części pisemnej z przedmiotów dodatkowych jest przeprowadzany na poziomie rozszerzonym i obejmuje wymagania określone w podstawie programowej kształcenia ogólnego dla zakresu podstawowego i rozszerzonego. Zaprzestano przeprowadzania egzaminów z przedmiotów dodatkowych w zakresie podstawowym, a poniższy wywód dotyczy egzaminów maturalnych na poziomie rozszerzonym.

Wiedza o społeczeństwie

Analizując egzaminy maturalne z WOSu z lat 2015–2019 w kontekście kwestii prawnych, widać przewagę zagadnień ustrojowych, zwłaszcza z zakresu prawa wyborczego⁵¹, kompetencji organów centralnych⁵² nad zagadnieniami o większym

⁴⁸ Arkusze analizowanych egzaminów maturalnych dostępne są na oficjalnej stronie internetowej Centralnej Komisji Egzaminacyjnej, <https://cke.gov.pl/egzamin-maturalny> (dostęp: 5.02.2020).

⁴⁹ Ustawa o systemie oświaty z dnia 7 września 1991 r., tekst jedn. z dnia 5 lipca 2019 r. (Dz.U. z 2019 r., poz. 1481).

⁵⁰ Ustawa z dnia 20 lutego 2015 r. o zmianie ustawy o systemie oświaty oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2015 r., poz. 357).

⁵¹ Pytania w całości bądź fragmentarycznie wymagające znajomości prawa wyborczego – egzamin maturalny z wiedzy o społeczeństwie z 2019 r. – poziom rozszerzony: zadania 15, 20; 2018 r.: zadania 10, 11, 16; 2017 r.: zadania 12, 30; 2016 r.: zadania 8, 10, 14, 18; 2015 r.: zadania 20, 21, 22, 23, 27.

⁵² Są to najczęściej występujące pytania z zakresu prawa na egzaminie maturalnym z WOSu.

znaczeniu praktycznym – prawa cywilnego⁵³ czy prawa pracy⁵⁴, które również znajdują się w podstawie programowej.

Jednocześnie należy zwrócić uwagę na wyjątkowo niski, w porównaniu do pozostałych przedmiotów, wynik zdających maturę z WOSu. Zgodnie ze sprawozdaniami z egzaminów maturalnych dostępnymi na stronie Centralnej Komisji Egzaminacyjnej, mediana wyników zdających w 2015 r. wyniosła 20%, natomiast w latach 2016–2019 po 22%. We wszystkich analizowanych latach matura rozszerzona z WOSu była najslabiej pisanym przez maturzystów egzaminem.

Informatyka

Podobnie jak w przypadku wyżej analizowanego WOSu od 2015 r. informatyka, jako przedmiot dodatkowy, zdawana jest tylko na poziomie rozszerzonym. W latach 2015–2019 na egzaminie maturalnym z informatyki nie pojawiło się ani jedno pytanie z zakresu prawa, o których mowa w analizie podstawy programowej z tego przedmiotu, co wskazuje na mało istotny charakter powyższych pytań w ramach materii przedmiotu. Z uwagi na powyższe bardziej dogłębna analiza wyników matur jest bezcelowa.

Historia

Jak wskazano w podrozdziale dotyczącym podstawy programowej z tytułowego przedmiotu, materia przerabiana podczas lekcji historii ma nieznaczące przełożenie na świadomość prawną absolwentów szkół średnich, z uwagi na relację świadomości prawnej ze współczesnym jednostce systemem prawnym. Na egzaminach pojawiały się pojedyncze pytania z zakresu historii ustroju, które mogłyby wpływać na świadomość prawną jednostki, jednak miały one znaczenie marginalne⁵⁵.

Podstawy przedsiębiorczości

Na podstawie artykułu 44z ustawy o systemie oświaty egzamin maturalny z przedmiotów dodatkowych przeprowadzany jest tylko w zakresie rozszerzonym. Nie ma zatem możliwości zdawania na maturze podstaw przedsiębiorczości, ponieważ jest to przedmiot nauczany tylko na poziomie podstawowym.

⁵³ Pytania w całości bądź fragmentarycznie wymagające znajomości prawa cywilnego – egzamin maturalny z wiedzy o społeczeństwie z 2019 r. – poziom rozszerzony: zadanie 23; 2018 r.: zadania 19, 20, 21; 2017 r.: zadania 17, 21; 2016 r.: zadania 20, 18; 2015 r.: zadanie 21.

⁵⁴ Pytania w całości bądź fragmentarycznie wymagające znajomości prawa cywilnego – egzamin maturalny z wiedzy o społeczeństwie z 2019 r. – poziom rozszerzony: zadanie 21, 23; – 2017 r.: 22.

⁵⁵ Egzamin maturalny z historii z 2019 r. – poziom rozszerzony, zadanie 25 dotyczące pierwszych częściowo wolnych wyborów parlamentarnych.

Należy jednak zwrócić uwagę, iż pojawiają się głosy sugerujące zmianę tego stanu rzeczy. Pytanie dotyczące możliwości wprowadzenia egzaminu maturalnego z ekonomii, obejmującego zakres materiału z przedmiotu podstawy przedsiębiorczości, było przedmiotem interpelacji poselskiej nr 18318⁵⁶, a jak wynika z doniesień prasowych, idea wprowadzenia ekonomii na maturze powstała z inspiracji samych licealistów, którzy zwrócili się do parlamentarzysty⁵⁷. W odpowiedzi jednak na wymienioną interpelację, Ministerstwo stwierdziło jedynie, iż „nie ma prawnej możliwości wprowadzenia ekonomii na listę przedmiotów, z których jest przeprowadzany egzamin maturalny na dotychczasowych i na nowych zasadach”⁵⁸.

Inne czynniki mające wpływ na kształtowanie świadomości prawnej uczniów szkół średnich

Klasy profilowane

Absolwenci szkół podstawowych, składając podania o przyjęcie do określonej szkoły średniej, wskazują profil wybieranej klasy. Determinuje on, przede wszystkim, które przedmioty nauczane będą na poziomie rozszerzonym. Jednak na podstawie załącznika nr 4. ust. 6 rozporządzenia ws. planów nauczania, dyrektor liceum ogólnokształcącego może przydzielić godziny na przedmioty uzupełniające, dla których nie została ustalona podstawa programowa. Dyrektorzy liceów, korzystając z przyznanego im uprawnienia, w celu zachęcenia uczniów do wyboru prowadzonej przez siebie placówki tworzą dla określonych klas dodatkowe, uzupełniające i spójne z kierunkiem przedmioty. Część liceów nazywa klasy z rozszerzonym WOSEm i historią (czasem również j. polskim lub j. obcym nowożytnym) „klasą prawną”⁵⁹, „klasą administracyjno-prawną”⁶⁰, „klasą humanistyczno-prawniczą” etc. Niektóre licea, które oferują powyższe profile, zachęcają kandydatów na uczniów tych klas przedmiotami uzupełniającymi, takimi jak: zajęcia z prawa obejmujące materię praktycznych zagadnień prawnych z różnych gałęzi prawa⁶¹, wykłady na temat podstaw prawa prowadzone przez nauczycieli akademickich

⁵⁶ Jakub Kulesza, interpelacja nr 18318 do ministra edukacji narodowej w sprawie możliwości przystąpienia do egzaminu maturalnego z ekonomii, data wpływu: 21.12.2017 r.

⁵⁷ P. Wszeborowska, *Ten przedmiot powinien być obowiązkowy na maturze. Wszyscy na tym zyskamy*, <https://innpoland.pl/152209,matura-z-ekonomii-lub-podstaw-przedsiębiorczosci-powinna-byc-obowiązkowa> (dostęp: 5.02.2020).

⁵⁸ M. Kopeć, odpowiedź na interpelację nr 18318 w sprawie możliwości przystąpienia do egzaminu maturalnego z ekonomii, data odpowiedzi: 22.01.2018 r.

⁵⁹ Zespół Szkół nr 1 im. Kazimierza Wielkiego w Mińsku Mazowieckim.

⁶⁰ XLV liceum ogólnokształcące im. Romualda Traugutta w Warszawie.

⁶¹ Zespół Szkół nr 1 im. Kazimierza Wielkiego w Mińsku Mazowieckim.

z wydziału prawa na lokalnym uniwersytecie⁶², zajęcia z języka angielskiego prawniczego⁶³ oraz dodatkowymi aktywnościami: możliwością udziału w rozprawach sądowych, organizowanie tzw. mootcourt'ów i startowanie w zawodach prawniczych z nimi związanymi⁶⁴.

Akcje o charakterze doraźnym

Potrzeba doksztalcania uczniów szkół średnich w zakresie prawa została dostrzeżona przez liczne instytucje. W celu pogłębiania wiedzy prawnej uczniów (osiągając jednocześnie cele promocyjne) i zainteresowania ich nauką prawa podejmowano akcje o charakterze doraźnym mające zazwyczaj postać jednorazowego wykładu dotyczącego określonego zagadnienia prawnego lub zapoznającego uczniów z zawodem prawnika. Akcje tego typu organizowały, m.in. kancelaria Hogan Lovells⁶⁵, Ministerstwo Sprawiedliwości⁶⁶, Stowarzyszenie im. prof. Zbigniewa Hołdy⁶⁷, Izba Adwokacka w Białymstoku⁶⁸ czy Wydział Prawa Uniwersytetu w Białymstoku⁶⁹. Projekt edukacji prawnej młodzieży pod patronatem Ministra Sprawiedliwości oraz Prezydenta Miasta Olsztyna przeprowadziła także Okręgowa Izba Radców Prawnych w Olsztynie⁷⁰.

Konieczność upowszechniania wiedzy o prawie dostrzegło również niegdyś Ministerstwo Sprawiedliwości, które na mocy porozumienia z Naczelną Radą

⁶² II LO z oddziałami dwujęzycznymi im. Adama Mickiewicza w Gdyni, IX Liceum Ogólnokształcące z Oddziałami Dwujęzycznymi im. Św. Królowej Jadwigi w Rzeszowie.

⁶³ II LO z oddziałami dwujęzycznymi im. Adama Mickiewicza w Gdyni.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Oficjalna strona internetowa CXXXVII Liceum Ogólnokształcącego z Oddziałami Dwujęzycznymi im. Roberta Schumana, *Hogan Lovells – wykłady i warsztaty z prawa*, lo137.edu.pl/hogan-lovells-wyklady-i-warsztaty-z-prawa (dostęp: 5.02.2020).

⁶⁶ Oficjalna strona internetowa I Liceum Ogólnokształcącego im. Króla Władysława Jagiełły w Dębicy, *Sędzia Sądu Najwyższego w naszej szkole*, www.jagiello-debica.edu.pl/index.php/artykuly/286-sedzia-sadu-najwyzszego-w-naszej-szkole (dostęp: 5.02.2020).

⁶⁷ Oficjalna strona internetowa Stowarzyszenia im. Prof. Zbigniewa Hołdy, stowarzyszenieholda.pl (dostęp: 6.02.2020). Stowarzyszenie od 2016 r. cyklicznie organizuje „Tydzień Konstytucyjny”. Zgodnie z danymi na stronie internetowej podmiotu, do VII edycji programu realizowanej na jesieni 2019 r. zgłosiły się 453 szkoły, lekcje poprowadziło 748 prawników, a w sumie wzięło udział w nich 31 650 uczniów.

⁶⁸ Oficjalna strona internetowa Izby Adwokackiej w Białymstoku, *Zajęcia edukacyjne młodzieży w Grajewie*, www.adwokatura.bialystok.pl/aktualnosci/18/zajecia-edukacyjne-mlodziezy-w-grajewie-181 (dostęp: 6.02.2020).

⁶⁹ Projekt „Street Law – Prawo na co dzień”, <https://prawo.uwb.edu.pl/nawosci/relacje/street-law-prawo-na-co-dzien/47cfb4f4> (dostęp: 5.02.2020).

⁷⁰ Oficjalna strona internetowa projektu, <http://lekcjeprawa.pl/> (dostęp: 5.02.2020).

Adwokacką⁷¹ w latach 2013–2015 razem ze wspomnianą korporacją prawniczą realizowało, rozwijało i promowało program edukacji prawnej w szkołach ponadgimnazjalnych. Obecnie z uzyskanych informacji wynika, iż zaprzestano działań systemowych w kierunku upowszechniania edukacji prawnej, ograniczając je jedynie do tych o charakterze doraźnym w postaci 4 programów polegających na jednodniowych warsztatach w Ministerstwie Sprawiedliwości dla uczniów szkół średnich⁷².

Ocena *status quo* nauczania prawa w szkołach średnich

W obliczu powyższego wyводу należy uznać, iż nauczanie kwestii prawnych na większości przedmiotów wskazanych przez MEN ma charakter marginalny, nie wpływając w sposób rzeczywisty na kształtowanie świadomości prawnej uczniów szkół średnich, a analiza przytoczonych danych prowadzi do wniosku, iż nauka prawa w nauczaniu w szkołach średnich nie jest reprezentowana w sposób optymalny. Jedynymi przedmiotami mającymi znaczenie w przedmiotowej kwestii są WOS i podstawy przedsiębiorczości, jednak z uwagi na niedoskonałości systemowe zdaje się, iż nie mogą pełnić roli przedmiotów, w ramach których niezbędna znajomość prawa jest nauczana w sposób kompleksowy. Przede wszystkim należy wskazać na nadmiar zagadnień obecnych w podstawie programowej poszczególnych przedmiotów, zwłaszcza w przedmiotach obowiązkowych poziomu podstawowego, w których prawo stanowi jedynie niewielki fragment całości wymaganego materiału. Jest to związane z faktem, iż prawo jest jedynie elementem uzupełniającym dla zagadnień tam poruszanych. Negatywna ocena aspektu ilościowego przejawia się również w statystyce czasu, jaki jest poświęcany kolejnym zagadnieniom.

Warto w tym miejscu przytoczyć badania, których autorzy wskazują, zgodnie z opiniami badanych nauczycieli, na najbardziej efektywne metody przekazywania wiedzy⁷³. Wśród nich wymieniono gry dydaktyczne, metodę projektów i dys-

⁷¹ NRA włączyła się do programu edukacji prawnej, <http://www.adwokatura.pl/z-zycia-nra/nra-wlaczyla-sie-do-programu-edukacyjni-prawnej> (dostęp: 5.02.2020).

⁷² Programy „Ab initio, czyli wszystkiego po trochu – warsztaty w Ministerstwie Sprawiedliwości”, „Dzień z prawem – warsztaty w Ministerstwie Sprawiedliwości”, „Praca funkcjonariusza Służby Więziennej – warsztaty w Ministerstwie Sprawiedliwości”, „Problemy prawa? – prosta sprawa, warsztaty w Ministerstwie Sprawiedliwości”; zajęcia realizowane w Ministerstwie Sprawiedliwości w poszczególne dni miesiąca dla grup maksymalnie 35-osobowych, <https://www.gov.pl/web/sprawiedliwosc/programy-edukacyjne> (dostęp: 5.02.2020).

⁷³ M. Tracz, T. Rachwał, *Metody nauczania i środki dydaktyczne stosowane przez nauczycieli podstaw przedsiębiorczości – wyniki badań*, [w:] Z. Ziolo, T. Rachwał (red.), *Rola przedsiębiorczości w gospodarce opartej na wiedzy*, Kraków–Warszawa 2008, s. 326.

kusję. Są to jednak metody czasochłonne, wymagające większego nakładu pracy. Jak natomiast wskazywała część nauczycieli, opiniując projekt rozporządzenia ws. podstawy programowej⁷⁴ (którego treść w zakresie komentowanych przedmiotów nie uległa znacznej redukcji), ze względu na obszerną ilość zagadnień podstawy programowej i zobowiązanie do ich omówienia może dojść do sytuacji, w której nauczyciele zostaną niejako zmuszeni do ograniczenia metod nauczania do tych najmniej czasochłonnych. Do takich należy przede wszystkim metoda transmisyjna, jednokierunkowa, która zgodnie z literaturą stanowi blokadę rozwoju kreatywności, sprowadza uczniów do roli odbiorców, ogranicza motywację i czyni naukę zajęciem trudnym i mało atrakcyjnym⁷⁵.

Prowadzenie zajęć poświęconych prawu w sposób teoretyczny i pobieżny istotnie zaprzecza ich celowi. Tymczasem nauczanie prawa jako nauki czerpiącej z teorii, jednak mającej bardzo silne odzwierciedlenie w praktyce, którego znajomość jest niezbędna dla sprawnego funkcjonowania w wielu stosunkach społecznych, powinno w szczególności opierać się na metodach maksymalnie umacniających wiedzę.

Negatywną ocenę ilościową wzmacnia również ta jakościowa. Mając na uwadze wskazane powyżej ograniczenia czasowe, ilość materiału i stopień skomplikowania znajdującej się w podstawie programowej materii, należy jednoznacznie uznać nieadekwatność stawianych wymagań do możliwości i potrzeb edukacyjnych uczniów. W sytuacji bowiem współlistnienia innych wymagających zagadnień poruszane materie prawne powinny być możliwie najmocniej skoncentrowane na wyjaśnieniu problemów mających największy potencjał zastosowania.

Dlatego też dla zapewnienia efektywności (niewielkiego) czasu poświęcanego na lekcjach prawa, zdaniem autorów, większą korzyścią dla przeciętnego ucznia byłoby raczej wnikliwe omówienie zagadnień takich, jak „rodzaje zatrudnienia” oraz prawa i obowiązki stron wynikające z takich umów, niż tłumaczenie mechanizmu funkcjonowania skomplikowanych instrumentów finansowych, papierów wartościowych czy waloru prawnego „dowodów księgowych”.

Zdaniem autorów wiele wymagań programowych jest także nieproporcjonalnych do zdolności poznawczych uczniów. Wymagania stawiane przed uczniem,

⁷⁴ Opinia merytoryczna do projektu podst. programowej dla liceów i techników, Ruch Społeczny Obywatele dla Edukacji, <https://obywatelelaedukacji.org/aktualnosci/opinia-merytoryczna-projektu-podst-programowej-dla-liceow-technikow/> (dostęp: 5.02.2020). Opinia Związku Nauczycielstwa Polskiego w sprawie projektu rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia, <https://legislacja.rcl.gov.pl/docs//501/12300604/12446876/12446879/dokument304795.pdf> (dostęp: 5.02.2020).

⁷⁵ M. Żylińska, *Neurodydaktyka. Nauczanie i uczenie się przyjazne mózgowi*, Toruń 2013, s. 87.

takie jak „analiza pozwu w sprawie cywilnej” (WOS, poziom podstawowy) czy przesłanki pozytywnego rozpoznania skargi kasacyjnej (WOS, poziom rozszerzony) nasilają pytanie nie tylko o sensowność zawarcia tego typu wymagań dla młodzieży, lecz również o kompetencję dydaktyków ze szkół średnich do nauczania tak złożonych zagadnień.

Kluczowym jest zatem, aby zapewnić uczniom wiedzę dostosowaną do ich potrzeb, jak również wystarczającą ilość czasu, aby skutecznie te informacje przyswoić. Przynajmniej drugi z tych warunków spełniony jest dziś wyłącznie przy poziomie rozszerzonym, który z jednak z racji „rozszerzenia” ma ograniczone grono odbiorców.

Na poziomie rozszerzonym prawo poruszane jest w największym i najbardziej zaawansowanym stopniu na zajęciach WOSu. Ponieważ problematyczne jest określenie liczby osób uczących się w takiej grupie, warto odwołać się do danych Centralnej Komisji Egzaminacyjnej i zdawalności tego przedmiotu na maturze – co jest naturalną konsekwencją uczęszczania do tak sprofilowanej klasy. Zgodnie z nimi w 2018 r. do wspomnianego „egzaminu dojrzałości” podeszło ok. 17,7 tys. osób, co stanowi około 14% spośród wszystkich zdających. Ilość nieodzownie każe powiązać ją z jakością. Jak wskazano wyżej, mediana wyniku maturalnego z rozszerzonego WOSu wahała się między 20 a 22%. Ten jednak rezultat nie może stanowić miernika rzeczywistej znajomości prawa wśród zdających. Dzieje się tak, gdyż matura rozszerzona z WOSu skomponowana jest z różnych zagadnień tego przedmiotu, wśród których pytania o prawo dotyczące bieżących spraw życia codziennego, a nie problemów ustroju państwa, pojawiają się stosunkowo rzadko. To ten czynnik w praktyce determinuje stopień zintensyfikowania nauki ucznia do konkretnego zagadnienia.

Powyższe skłania do konkluzji, iż obecnie skonstruowana podstawa programowa, ze względu na swoje wady, nie jest w stanie zapewnić odpowiedniej wiedzy prawnej zarówno uczniom zaznajamianym z tą materią na poziomie podstawowym, jak i grupie osób mających w sposób poszerzony zgłębiać „wiedzę o społeczeństwie”.

Zagadnienia końcowe

Przeprowadzona wyżej analiza wykazała częściową nietrafność postawionej apriorycznie tezy. W obliczu przedstawionych badań, popartych licznymi danymi, zdaniem autorów nie należy mówić o niedoreprezentowaniu prawa w szkołach średnich, a raczej o jego nienależytym ulokowaniu w procesie edukacji.

Jak wskazano wcześniej, problem niewystarczającej edukacji prawnej młodzieży dostrzega wiele podmiotów, takich jak szkoły, korporacje prawnicze, organizacje pozarządowe, które organizują zajęcia mające na celu poprawienie niesatysfakcjonującego stanu rzeczy. Są to jednak albo wydarzenia doraźne (periodyczne warsztaty organizowane w wybranych miejscach przez podmioty zewnętrzne), albo ograniczone jedynie dla wybranej grupy osób (przedmioty uzupełniające, realizowane w pojedynczych szkołach, często jedynie dla uczniów z określonej klasy placówki). Brak jest jednak optymalnego rozwiązania systemowego, które dostępne byłoby dla wszystkich uczniów uczęszczających do szkół średnich. Analiza obecnie obowiązującej podstawy programowej wykazała, iż edukacja prawna jest w niej zasadniczo podzielona na dwa przedmioty – wiedzę o społeczeństwie i podstawy przedsiębiorczości. W żadnym jednak, ze względów ilościowych i jakościowych, nie jest uwzględniona w sposób optymalny. Powaga zagadnienia i jego istotność dla kształtowania u młodych osób zarówno poczucia świadomości prawnej, jak i postaw, jakie mogą przybierać w jego oparciu – pewność swoich praw i obowiązków w relacjach z innymi – mogą być zarówno czynnikiem, który ograniczałby nieuczciwe wykorzystywanie niewiedzy prawnej obywateli, jak i takim, który wspierałby podejmowanie przez nich własnych inicjatyw gospodarczych czy społecznych – zasługują jednak na wzmożone zainteresowanie ustawodawcy.

Szczególnie interesującym rozwiązaniem wyżej zarysowanych problemów jest, zdaniem autorów, wprowadzenie w szkołach średnich nowego przedmiotu, podejmującego tematykę wiedzy o prawie, który byłby dostosowany programowo do potrzeb młodych osób i w możliwie największy sposób skoncentrowany na praktycznym przekazywaniu wiedzy. Redukcja treści programowej z zakresu prawa umieszczonych obecnie w 2 przedmiotach i scalenie jej w jedno zajęcia pozwalałyby uczniom na rzetelne i wnikliwe zapoznanie się z danym tematem prawnym i „odciążenie” przedmiotów, których tematyka jedynie w sposób wypadkowy i pośredni dotyka prawa.

Kwestia nieznanomości prawa jest istotnym i szerokim w swoim oddziaływaniu zagrożeniem społecznym, z poważnymi, wielokrotnie negatywnymi konsekwencjami nie tylko dla dobrobytu samych zainteresowanych jednostek, ale także dla umacniania zaufania obywateli do państwa oraz budowania kapitału społecznego. Ostatnie z wymienionych dóbr w ujęciu F. Fukuyamy stanowi zestaw nieformalnych wartości i norm etycznych wspólnych dla członków określonej grupy i umożliwiających im skuteczne współdziałanie⁷⁶. Ich przestrzeganie tworzy pole dla zaufania, a „zaufanie działa niczym smar, który zwiększa wydajność funkcjonowania

⁷⁶ F. Fukuyama, *Kapitał społeczny*, [w:] L.E. Harrison, S.P. Huntington (red.), *Kultura ma znaczenie*, Kraków 2013, s. 169.

każdej grupy lub instytucji”⁷⁷. W ocenie wspomnianego badacza, aby budować zdrowe relacje społeczne, należy wzmacniać m.in. takie cnoty etyczne, jak: prawdomówność, wywiązywanie się z obowiązków i wzajemność w stosunkach z innymi. Do budowania powyższego z pewnością przyczynić może się upowszechnianie edukacji prawnej. Oprócz dostarczenia obywatelom wiedzy o podstawowych prawach i obowiązkach, a także skutkach z nich wynikających, niezbędnej do funkcjonowania pośród wszechobecnych stosunków prawnych, edukacja prawna może również korzystnie wpłynąć na cele długoterminowe, takie jak ugruntowywanie norm społecznych dotyczących przestrzegania obowiązujących przepisów, jak również kształtowanie postaw społecznych opartych o wspólne wartości, które stanowią fundament prawa.

⁷⁷ Ibidem.